

МОСКОВСЬКІ СПАЛАХИ ШЕВЧЕНКОВОГО ГЕНІЯ

Насамперед нагадаю, що в Москві Т. Шевченко написав один-єдиний вірш, але то був “Чигрине, Чигрине...”!

Докладно аналізуючи цю поезію, Ю. Барабаш справедливо вказав на те, що в розмаїтті висловлених у літературі поглядів і припущень щодо “Чигрине, Чигрине...” такі “випадає один чинник, як видається, вирішальний, а саме чинник емоційний” [1, 328]. Тож уявімо собі цілком імовірний емоційний стан тридцятирічного генія...

Було далеко за північ, та Шевченко не спав. Лежав непорушно, широко розплющивши очі. Думав, тяжко думав-страждав... У Москву він приїхав уперше тиждень тому, його поводитрем містом став новий знайомий, професор кафедри історії і літератури слов'янських нарід Московського університету, земляк із українського містечка Варви, добрий козак Осип Бодянський. Він, хоч і кульгав, проте встиг показати багато, дуже багато... Власне, усе було наяву й без чичероне.

Через чверть століття після наполеонівського нашестя трьохсоттисячна Москва воскресла, як Фенікс із попелу, стрімко й невідомо відбудувалася, прикрасилася новими будинками та громадськими спорудами. Було відновлено архітектурний ансамбль Кремля, відбудовано Московський університет на Моховій, зведено грандіозний Манеж, сховано під землю річку Неглинну, а біля Кремля на її місці розбито красивий Александрівський сад...

Чотири сотні храмів із золотими банями, Божими хрестами й духовною багатодзвінністю робили Першопрестольну неповторно дивовижною, духовно-притягальною. “Свята білокам'яна...” – видихнув Тарас Григорович. Він озирався захоплений, роздивлявся вражений, і гіркі сльози наповнювали не лише очі, а й душу. Поет якраз повернувся з дев'ятимісячного перебування в Україні, про яке пронизливо написав пізніше Якову Кухаренкові: “...Скрізь був, і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями...”

В останньому вірші, написаному перед приїздом у Москву в Березані 9 жовтня 1843 р. (“Розрита могила”), йшлося про те саме:

За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Тож у Москві особливо відчутними стали для Шевченка нагадування всезнавця Бодянського з історії козацької України¹, суголосні з його болючими переживаннями: не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покрийть Україну червоні жупани.

В емоційному контексті досі не враховувалося, що Шевченко був особливо вражений, зворушений і навіть скорений несподіваною публікацією Бодянського про поетичний збірник “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки”² 12 лютого в “Московских ведомостях”, тобто саме до його приїзду в Москву.

¹ Через три місяці, у травні 1844 року, Шевченко писав Бодянському: “...Я рисую тепер Україну – і для історії прошу вашої допомоги...” Йшлося тоді лише про підготовку задуманої Шевченком серії офортів “Живописная Украина”, та фактично поет сказав про саму суть його цілковитої зацікавленості в науковому забезпеченні всіх творчих проєктів у галузі історичної проблематики. Годі було б шукати більш ґрунтованого й досвідченого вченого-українознавця з енциклопедичним світоглядом, ніж О. Бодянський. Уже через десять років після їх знайомства професора було обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, і серед Шевченкових друзів не було іншого співвітчизника з таким високим науковим званням (М. Максимович став членом-кореспондентом аж у 1871 р.).

² Мені пощастило знайти цю невідому раніше публікацію Бодянського й уперше опублікувати її в газеті “Слово Просвіти” [5, 8-9].

Бодянський дав масштабну й точну характеристику Шевченка як “природного сина Південної Росії”, який не тільки пише “прекрасні, мелодійні вірші”, а й обдарований маляр. Словом, молодий український Кобзар постав перед освіченою московською публікою у всій красі розквітлого таланту, в ореолі національного поета й мислителя [докл. див.: 4, 144-150].

Усе це посилює довіру до Бодянського, а той щиро прагнув якнайбільше показати й розповісти новому другові, поетичний геній якого боготворив. Професор і не підозрював, скільки болісних емоцій викликав у Шевченка.

Тарас Григорович рвучко перевернувся в ліжку, згадуючи, як Осип Максимович привів його на Арбатську площу й показав те місце, звідки козаки гетьмана Петра Сагайдачного штурмували Москву на Покрову 1618 р. Та ще й нагадав слова Мар'яни із Шевченкової історичної п'єси “Никита Гайдай” про те, “как Сагайдачный с козаками Москву и Польшу воевал”... Ох, цей Бодянський має таки запорозьку душу!

Тоді й спалахнуло раптом у Шевченковій свідомості гірке запитання, на яке ми й досі не відповіли впевнено:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??

Як же довго українському народові не давали почути саме ці слова свого пророка! Царські чиновники III відділу, тільки-но вірш потрапив до їхніх рук, відкреслили цитовані рядки, позначивши “нотабене”. Далі – більше. У Шевченковому “Кобзарі”, виданому 1867 р., у поетовому тексті було зроблено підступну підміну – замість “московські ребра” з'явилися... “татарські ребра”. Навіть М. Грушевський, який ще в сімнадцять років писав про те, що “руйнували козаченьки московські мури”, виступаючи на Шевченковому святі у Львові 1896 р., цитував якраз підправленого поета. Таке безжалісне спотворення стало “модним” у радянські часи. І. Дзюба та М. Жулинський влучно зауважили, що це робилося, “аби не образити Москву” [2, 60]. До того ж і слово “ляхами” замінили на “панями”.

...Шевченко знову й знову переживав, як він стояв неподалік од багатих кремлівських палат і соборів, а над Арбатом підіймалося сонце і святково висвічувало маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Тоді перед його очима вкотре постав бідний, занедбаний повітовий Чигирин, який був гідний іншої, високої долі. Бо Чигирин пам'ятав себе за Богдана Хмельницького сотенним містом, а потім – гетьманською резиденцією, фактично столицею України!

Надворі вже розвиднювалося, коли Тарас Григорович схопився з ліжка і швидко почав писати:

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає,
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,

Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? Чого стояв?
І на сміх не скаже!!

Здається, у цілому світі не було ще виплеснуто в одній поезії стільки гіркого національно-патріотичного болю. Шевченко ніколи не вивищував свій народ над іншими, але його страждання вважав історично несправедливими, надлюдськими. Невгамовні душевні муки ставали ще пекельнішими в імперській Москві.

Так, так! Якраз присутність поета в Москві надала віршу “Чигрине, Чигрине...” рідкісної пронизливості і скорботи за національною справою.

Наголошую на цьому, бо традиційно вважається, що “вірш написано під враженнями од відвідин Шевченком Чигирина (гетьманської столиці 1648–1676 рр.)” [1, 493]. Більше того, С. Смаль-Стоцький свого часу категорично заявив, що в “Чигрине, Чигрине...” “нічогосінько не вказує на... який небудь зв’язок із розмовами Шевченка з Бодянським...” [6, 69]. Очевидячки, мовляв, що Шевченко все знав і без цих розмов. Аякже, знав! Уже в “Гайдамаках” він картав козацьких провідників:

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Утім емоційний градус Шевченкового тексту тоді був нижчий, і концептуально тема Чигирина повністю визріла пізніше, під час поїздки в Україну й відвідання у 1843 р. міста колишньої козацької слави. І. Дзюба влучно називає вірш “Чигрине, Чигрине...” “своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев’ять місяців перебування – не перебування, життя – в Україні...” [3, 227].

Усе так! Але ніяк не можна нехтувати тим, що “Чигрине, Чигрине...” був написаний у Москві! Поетичний катарсис відбувся саме там! В атмосфері бундючно-ситого, самодостатньо-байдужого й заворожливо-красивого міста поет особливо гостро й болюче, ніби вперше, пережив той очевидний факт, що саме Москва (у тандемі з Варшавою) – провинниця бездержавності України, насаджування в українцях історичного безпам’ятства, яке паралізує волю до боротьби за незалежність:

Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

Нагадаю, що рута – це символ привабливості, тож московська отрута була підступно-запаморочливою, притупливо-дурманною. Не піддатися спокуси “запить з московської чаші московську отруту” міг тільки геній.

Вірш, народжений у Москві, досі пече національну свідомість Шевченковою жертвною любов’ю до України:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси,
І всю Україну.

.....

Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.

Це написано задовго до приснопам'ятних рядків із останньої поезії циклу “В казематі” та вірша “Сон” (“Гори мої високії..”), що вважаються вершиною Шевченкової патріотичної лірики.

Прикметно, що у вірші “Чигрине, Чигрине...” Шевченко висловив сподівання, що його слово послужить пригнобленій Україні, а з його сліз, посіяних на виораному ним перелозі, виростуть... Та послухайте самі...

Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...

Я посию мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Отже, вицідивши сукровицю з ураженого серця, наллємо в нього живої, чистої, святої козацької крові. У цих рядках незримо присутні козаки війська гетьмана Петра Сагайдачного, які, безперечно, могли взяти Москву штурмом, але відійшли від неї. Ішлося про сильну, справді державну і благородну козацьку кров.

Говорячи словами М. Жулинського, “Чигрине, Чигрине...” має “національно-рятьвничий сенс”. І не менше!

В останній строфі молодий поет висловив притлумлену, але не вигубну надію, що невідворотно проросла через півтора століття в Державному гімні України:

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

Затим навечно зафіксував: “19 февраля 1844 Москва”.

“Чигрине, Чигрине...” незаперечно свідчить, що Москва викликала в Шевченка тяжкі емоції та рефлексії, але вона й висталила його поетичний голос і почуття національної гідності та людської незалежності.

Знаменно, що саме віршем “Чигрине, Чигрине...” Шевченко відкрив рукописний збірник “Три літа”, до якого заніс 23 поезії, написані в 1843–1845 рр. А завершив “Заповітом”. Якщо “Заповіт” таки й був написаний останнім у 1845-му (25 грудня), то “Чигрине, Чигрине...” став першим у геніальному ряді за повною, вичерпною суголосністю з поетовою душею. Вірш є смисловим заспівом до знаменитого Шевченкового циклу¹.

У вірші місто не згадується, але воно майже назване (“московські ребра”). Та головне полягає в тому, що тільки після першого відвідання Шевченком Москви в його поезії саме вона стала символом російського гноблення українців, уособленням наруги над українською історією та духовністю.

¹ Первісний автограф вірша “Чигрине, Чигрине...” не відомий. Він поширювався у списках, і найранішим з них був, вочевидь, список Бодяньського, який не має розбіжностей з автографом у збірці “Три літа”. Напевно, Бодяньський переписав його в Москві відразу, список закінчується так:

“Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!
1844 г., февр. 19
Москва”.

Якщо в “Розритій могилі” (1843) козацька могила, піднесена до символу “зобов’язливої історичної, родової пам’яті” (І. Дзюба), потерпала від “москаля”, то в комедії “Сон” поет уперше покладає відповідальність за нищення України на Москву:

Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає...
Може, Москва випалила

І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили –
Нашу славу.

І хоча основні події цього твору відбуваються в царських хоробах у Петербурзі, для Шевченка все, що труїть і дурманить національну свідомість, пов’язане саме з “московською блекотою”. Фактично поет звинуватив Москву в ураженні, говорячи нинішньою мовою, національного цивілізаційного коду.

У концептуальному “Великому льосі” (1845), який, за визначенням І. Дзюби, є “поглибленням символу могили”, гріховною була вже сама дорога гетьмана Богдана Хмельницького, який “їхав в Переяслав Москві присягати!..” Тяжким гріхом, який не пускає в рай, названо те, що дівчина:

...Цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.

Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила...

Ще одна важлива згадка про Москву є у вірші в “І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...” (1845) у контексті гнівного засудження поетом тих перевертнів з українців, “поганців”, які на угоду московським панам, говорячи словами В. Чорновола, “відкидалися від рідного народу, від його мови, культури, від його інтересів...”:

Раби, подно́жки, грязь Москви...

Нещадний поет і до тих українців, які “кров свою лили” за Москву й передали нащадкам “свої кайдани, свою славу”.

Проте все це не призвело до відторгнення Шевченком живого міста як узагалі біологічно несумісного з українським кодом. Більше того, враження від двох тижнів, проведених у Москві в 1844 і 1845 рр., не згасли впродовж понад десяти років, аж до кінця поетового заслання.

У листопаді 1852 р. Шевченко писав А. Головачову¹, який відвідав його в Новопетровському укріпленні: “Слушая вас в тот достопамятный вечер, я переселялся в Москву...” Знову і знову Шевченко повертався до Москви у своїх... снах. Скажімо, 4 липня 1857 р. занотував у Щоденнику: “...Увидел я в Москве Михайла Семёновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как видел я его в последний раз в 1845 году”. 7 липня 1857 р. – ще один багатозначний запис: “Видел сегодня во сне Москву, не встретил никого знакомых и храма Спаса не видал. Был на Красной площади и Василия Блаженного не видал. Искал в Гостином дворе² ивановского полотна для рубах и не нашёл. Так и

¹ Головачов Андріан Пилипович (1820–1889) – російський учений-зоолог. Шевченко познайомився з ним у 1852 р., коли Головачов з науковою метою приїздив на півострів Мангизлаг.

² З XVI століття центр оптової, а згодом і роздрібною торгівлі. Займав квартал неподалік од Кремля, між Хрустальним і Рибним провулками.

проснувся”. Сон є сон, але в ньому певною мірою відображено знайомство Шевченка з Москвою та його доброзичливе ставлення до міста.

Готуючись повернутися до Петербурга, Шевченко писав навесні 1857 р.: “Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна було б позичити трохи, щоб до Москви або Чорноморії допхатися¹, а там уже я не загину”. Отже, Москва, де Шевченко міг сподіватися на допомогу М. Щепкіна й О. Бодяньського, стоїть тут нарівні з українською землею – Чорноморією (“як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ...”), де засланець збирався спертися передусім на Я. Кухаренка.

Найдовше перебування Т. Шевченка в Москві було в березні 1858 р., коли він два тижні гостював у М. Щепкіна. На цей час випадає ще одна вкрай важлива поетова робота. З 14 березня Тарас Григорович займався справою, котру 18 березня зафіксував так: “Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год”.

Отже, 14 березня, незважаючи на недугу (“после обеда явились ко мне два доктора”), Шевченко переписав у “Більшу книжку” вірш “Іржавець” з багатьма виправленнями, деякими переробками. Більше того, він докорінно змінив текст (рядки 60-64), який у “Малій книжці” містив пропуски, позначені крапками. Ішлося про люті кари, що їх завдавала Україні петровська Росія “по шведчині”:

Отак її воєводи	Як дзвонили у Глухові
Петрові собаки	З гармати ревнули.
Рвали, гризли... І здалека	Як погнали на болото
Запорожці чули,	Город будувати.

До “Більшої книжки” Шевченко переписав також вірш “Полякам” (“Ще як були ми козаками”). Поставив дату: “14 марта”. Після цього він створив нову редакцію поеми “Чернець”. 15 березня поет переписав вірші “Ой стрічечка до стрічечки...”, “Один у другого питаєм...” та “Самому чудно. А де ж дітись?..”, а 16 березня (у цей день Шевченко намалював портрет Щепкіна) – вірш “А. О. Козачковському”:

А іноді так буває,	І Дніпро крутоберегий
Що й сльози не стане;	І надія, брате,
І благав би я о смерті...	Не дасте мені Бога
Так ти, і Україна,	О смерті благати.

Неважко уявити, якими щемливими були ці рядки для поета в Москві, з якої він мав поїхати не в сонячну Україну, а до холодного Петербурга...

Болючими були і пронизливі рядки вірша “Понад полем іде...” із циклу “В казематі”, названого пізніше “Косар” (датований 19-30 травня 1847 р.), який Шевченко переписав із виправленнями 18 березня:

Понад полем іде,	Й ні на кого не вважає,
Не покоси кладе,	Хоч і не проси.
Не покоси кладе – гори.	.....
Стогне земля, стогне море,	І мене не мине,
Стогне та гуде!	На чужині зотне,
Косаря уночі	За решоткою задавить,
Зострічають сичі.	Хреста ніхто не поставить
Тне косар, не спочиває	І не пом’яне.

¹ Це слово зустрічається у творах Шевченка один раз.

І ось тут – увага! Переписуючи вірш, поет поміняв його місцем у циклі “В казематі” з поезією “Чи ми ще зійдемося знову?..”: передостаннім записано вірш “Понад полем іде...” (“Косар”), а останнім – “Чи ми ще зійдемося знову?..” Тепер перед “Косарем”, який, на мій погляд, геніально передав образ неминучої й безжалісної смерті, стояв вірш “В неволі тяжко, хоча й волі...”, що закінчувався так:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,

Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа люблють.

Під текстом вірша “Чи ми ще зійдемося знову?” поет поставив дату занесення всього циклу “В казематі” до “Більшої книжки”: “Москва. 1858. Марта 18”.

Цього ж дня записав у Щоденнику:

“Жаль что не с кем толково прочитать. Михайло Семенович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович – тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения”.

Який місткий запис! Вочевидь, не випадково Шевченко зняв 14 березня присвяту Кулішеві до поеми “Чернець”. Утім це вже зовсім інша історія...

Нам важливо зафіксувати, що після закінчення московського “проціджування поезії” цикл “В казематі” вінчали вогненні рядки:

Свою Україну люблють,
Люблють її... Во время люте,

В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Такий порядок розміщення віршів Шевченко визначив, перебуваючи в помешканні Щепкіна.

Це не було випадковістю. Саме в Москві Т. Шевченко зробив особливий смисловий наголос на скрижальних рядках, які навіки стали поетовим заповітом усім українцям.

Немає сумніву, що в поетовій душі Москва збурювала болісні переживання і гнівні думки, бо така була для нього передусім історичним уособленням антиукраїнських прагнень Росії.

Але ж не тільки!

Це й “престольний град Москва” (до речі, слово “престольний” уживається Шевченком один раз і безпосередньо пов’язане з Москвою), місто “білокаменне”, красиве, привабливе й цікаве, яке Шевченко любив і знав. Сам свідчив про перші відвідини його в 1844 і 1845 рр.: “...Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне, як чоловік іностранный, розглядаю собі то церкви, то собори...” Цим словом – іностранный, яке також зустрічається в доробку Шевченка лише раз, він нібито дистанціював себе від Москви. Та свою зацікавленість містом Тарас Григорович не приховував: “...Пішов собі знову блукать по закарлючистих улицах московських аж до самого вечора”. Українське слово “закарлючистий” у “Словнику мови Шевченка” зареєстроване знову ж один раз і стосується саме московських, найімовірніше, арбатських провулків.

У березні 1858 р., гостюючи у Щепкіна, поет познайомився з багатьма цікавими людьми, зокрема з “московской учено-литературной знаменитостью”, й захоплювався: “И что это за очаровательная знаменитость!” У Щоденнику є й запис про те, що “в продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться”. І ще: “Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными

людьми. І за всю эту полную радість об'язан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину”.

Безперечно, великий українець чудово розумів, що не з усіма московськими знайомими йому по дорозі. Проте, ніколи не замінюючи свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю, він і не підмінював патріотизм націоналізмом. Лише справді геніально-мудрий Кобзар, не забуваючи про завжди повну “чашу московської отрути”, міг написати про своє знайомство з С. Аксаковим: “Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым...”

Якось Л. Жемчужников справедливо написав про Шевченкову долю: “У кого в житті можна перелічити дні горя, у нього щасливі дні”. На мій погляд, не буде перебільшенням сказати, що березневі дні 1858 р. в Москві були для Шевченка щасливими. Вони стали яскравою концентрованою антитезою до тих сотень і тисяч страждених днів, які поет провів у засланні: “Нудьга, крий Мати Божа, яка нудьга сидить склавши руки, і так сидить дні, місяці і годи. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті!”

У Москві буяло живе життя! І Шевченко, хоч і ненадовго, сповна занурився в нього, з особливою силою і щемливою радістю відчув, що його десятирічна відсутність не змінила поваги до нього як до справді народного поета України, а творчий доробок і потужний потенціал українського генія вразили москвичів.

Зустрічі та знайомства в Москві були, безумовно, важливими та знаковими для духовного космосу поета, який після заслання повертався до повноцінного життя, з насолодою вдихав інтелектуальне повітря. Він зачарував багатьох нових знайомих і не випадково у Щоденнику вже в Петербурзі 6 травня 1858 р. занотував, що його землячка, котра повернулася з Москви, “привезла мне три короба поклонов от моих московских друзей”.

Від’їжджаючи з Першопрестольної, Шевченко записав у Щоденнику: “...Оставил я гостеприимную Москву”. “В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии”.

Цей малозгадуваний нині спалах Шевченкового щиро-доброго й мудрого ставлення до Москви й москвичів, залишений у спадок нащадкам, на мій погляд, нині не менш значущий, ніж його вірш “Чигрине, Чигрине...” Не так важливо, що не всі з цим погодяться. Та вкрай важливо, щоб усі це зрозуміли.

У незалежній Україні час уже відмовитися від одновимірного й однолінійного сприйняття Т. Шевченка в московському контексті. Час уже навчитися жити за моральними законами Великого Кобзаря, а не за приписами метушливих “кобзариків” од політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового Слова. – К.: Темпора, 2011.
2. *Дзюба І., Жулинський М.* На вічному шляху до Шевченка // *Шевченко Т.* Повне зібр. тв.: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1.
3. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.
4. *Мельниченко В.* “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008.
5. *Слово* Просвіти. – 2007. – №38. – С. 8-9.
6. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси: Брама, 2003.
7. *Шевченко Т.* Кобзар. – К.: Всеукраїнське товариство “Просвіта”, 1993.

Отримано 13 листопада 2013 р.

м. Москва